

УДК 72.02:62-431(477.44)“19”

О.В.Грабовська

Культура використання силікатної цегли в архітектурі Вінниці початку ХХ ст.

В статті розглядаються приклади застосування силікатної цегли в архітектурі м.Вінниці початку ХХ ст. Доводиться, що широко використання цього будівельного матеріалу в оформленні будинків було специфічним місцевим культурним явищем та визначаються фактори, що сприяли формуванню цього явища. Першим таким фактором був вплив тогочасної європейської архітектурної моди: поширення архітектурного стилю модерн, який передбачав, з одного боку – використання новаторських будівельних матеріалів, з іншого – тяжів до блідої кольорової гами. Це чудово забезпечувалося використанням силікатної цегли. Другий фактор – особливості місцевого виробництва будівельних матеріалів, зокрема, недостатня якість для потреб облицювання зовнішніх стін керамічної цегли, що вироблялась у Вінниці. Третій фактор – “фактор особистості”, а саме, енергійна діяльність архітектора В.В.Краусса, який активно пропагував виробництво та використання нового будівельного матеріалу. У статті досліджується історія започаткування виробництва силікатних будівельних матеріалів у Вінниці на початку ХХ ст. Відзначається, що створений у місті завод був першим подібним підприємством в Російській імперії. Здійснюється аналіз виробничих потужностей заводу, масштабів виробництва і цін на його продукцію. Визначається географія попиту на будівельні матеріали, що випускалися Вінницьким силікатним заводом. Вказується на їх популярність не лише серед поміщиків, підприємців та заможних городян, але і серед сільського населення. Автор звертає увагу на успіхи виробництва силікатних будматеріалів у Вінниці, в контексті європейської практики кінця ХІХ – початку ХХ ст. Виділяє основні причини уповільненого поширення нового будівельного матеріалу в межах Російської імперії: в першу чергу відсутність власного виробництва необхідного устаткування, нестачу фахівців та брак спеціальної літератури.

Ключові слова: силікатна цегла, будівельні матеріали, архітектура, модерн, Вінниця, В.В.Краусс.

На тлі сучасних урбанізаційних процесів і жвавої розбудови міст, особливо гострою стає проблема охорони архітектурної спадщини. В цьому контексті важливим є вивчення особливостей архітектури міста та дослідження специфіки використання будівельних матеріалів на різних етапах його забудови. Інформація про місце виготовлення та особливості виробництва будівельних матеріалів є надзвичайно важливою, коли йдеться про реставрацію пам'яток архітектури, а розуміння тенденцій в культурі оформлення будівель того чи іншого періоду дозволяє не порушувати цілісність візуального образу міста при його сучасній

забудові. Основу архітектурного обличчя м.Вінниці складають споруди кінця XIX – початку XX ст. Однією з помітних рис вінницької архітектури цього періоду є широке використання силікатної цегли. Значний масштаб її застосування дозволяє вести мову про моду на оформлення будинків силікатною цеглою, як своєрідну культурну особливість. Це доводить, що дослідження культури використання силікатної цегли у Вінниці вказаного періоду постає актуальним з точки зору історії архітектури та пам'яткознавства.

Грунтовні дослідження особливостей використання будівельних матеріалів в різні періоди забудови м.Вінниці досі не проводились. Як правило, в літературі вказується лише факт використання того чи іншого будівельного матеріалу, або розкриваються окремі сторони функціонування підприємств з їх виробництва. На використання силікатної цегли, як характерну рису вінницької архітектури початку XX ст. вказує О.Бирюля у невеликій за обсягом науково-популярній брошурі “Архітектурна історія Вінниці” [1]. Втім, автор згадує про використання силікатної цегли побіжно і з позиції дещо ідеологізованої критики. Згадується про організацію виробництва силікатної цегли у Вінниці в статті “Вплив містобудівної практики на розвиток цегельної галузі Вінниці в другій половині XIX – початку XX ст.” [2], де розглядаються основні тенденції розвитку мережі цегельних заводів Вінниці в другій половині XIX – на початку XX ст.

Основу джерельної бази дослідження становлять видання початку XX ст. Об'ємний матеріал про організацію підприємств з виготовлення силікатної цегли, черепиці і тротуарної плитки на початку XX ст. міститься в книзі архітектора В.В.Краусса “Кирпич XX-го столетия: Полное руководство по сооружению силикатных заводов и для производства изделий” [3]. Там же є і відомості про Вінницький силікатний завод, створений автором. Додаткові дані з цієї теми містить рецензія цивільного інженера Логачевського на вищезазначену книгу [4]. Також коротку інформацію про підприємства з виробництва силікатної цегли можна знайти у довідкових виданнях початку XX ст.

Мета статті полягає у розгляді факту широкого застосування силікатної цегли в оформленні вінницьких будинків початку XX ст., як специфічної риси місцевої архітектури; визначенні основних причин формування цієї особливості.

Силікатна цегла вважається наймолодшим з поміж усіх широко розповсюджених сьогодні будівельних матеріалів. Основу силікатної цегли складає суміш вапна і піску, яка піддається автоклавній обробці (твердінню в насиченому парю середовищі під тиском пари понад 8 атмосфер при температурі +170-200 С). Цей спосіб виготовлення штучного каменю відкритий лише в другій половині XIX ст. Метод обробки вапна і піску парюю під високим тиском запатентований 1866 р. Ван Дербургом в Англії; у 1880 р. в Німеччині доктор Вільям Міхаеліс отримав патент на виготовлення “штучного пісковика” (силікатної цегли), а з 1894 р. в Німеччині започатковано промислове виробництво нового будівельного матеріалу [5, с. 3]. Різні варіанти застосування силікатної цегли можемо побачити на прикладі десятків споруд, побудованих у Вінниці на початку XX ст. Повністю з силікатної цегли будинки споруджувались досить

рідко. Переважно вони були одноповерхові (наприклад, будинки під номерами 26 та 46 по вул. Архітектора Артинова, або по вул. Льва Толстого, 11), рідше – двоповерхові (наприклад будинок по вул. Архітектора Артинова, 49, або Грушевського, 12). Зазвичай, силікатна цегла використовувалась лише для облицювання фасадів будинків (вул. Магістратська, 27 та 30, вул. Маліновського, 12 та 18, Соборна, 64 та ін.), часом, крім фасаду з силікатної цегли виконувались окремі архітектурні елементи (карнизи, пілястри, пояски) як, наприклад у будинку по вул. Архітектора Артинова, 44. Є також зразки фасадів, де силікатна цегла комбінується з керамічною (вул. Магістратська, 8 та вул. Визволення, 10). Крім звичайної світло-сірої силікатної цегли, в оформленні фасадів часто застосовувалась цегла рожевого кольору (вул. Архітектора Артинова, 26, вул. Магістратська, 8, 27 та 30 та ін.). Слід відзначити, що використання силікатної цегли в найближчих до Вінниці містах хоч і мало місце, але у значно менших масштабах. Як правило, її використовували для часткового оздоблення фасадів окремих будинків. Це дає можливість говорити про широке застосування силікатної цегли як про специфічну рису вінницької архітектури початку XX ст.

Для кращого розуміння цієї архітектурної особливості, слід розглянути причини її формування. На наш погляд, можна умовно виділити три взаємопов'язані причини: “стильова”, “конструктивна” і “особистісна”.

Під “стильовою” причиною ми розуміємо вплив загальних тенденцій архітектури. Період інтенсивної розбудови м. Вінниці в кінці XIX – на початку XX ст. практично співпав з появою архітектурного стилю – модерн. Як наслідок, значну частину міського ландшафту того часу створювали будівлі, виконані саме в цьому стилі. Вони втілювали основні риси, притаманні стилю модерн: відсутність єдиної стилістичної закономірності; прагнення до комплексного вирішення архітектурно-планувальних і декоративних завдань; манірність, “текучість” форм та ліній, що ніби відтворюють ритми живої природи; переважання стилізовано-рослинних орнаментів і декору; бліда кольорова гама фасадів та інтер'єрів [6, с. 301]. Остання риса могла досягатися тинькуванням, чи використанням облицювальних матеріалів відповідних тонів, до яких належить силікатна цегла. Таким чином, можна говорити, що фактор архітектурної моди сприяв поширенню даного будівельного матеріалу.

Значне розповсюдження силікатної цегли у Вінниці на початку XX ст., пов'язане не лише з бажанням городян наслідувати європейську моду, але і з особливостями розвитку місцевого цегельного виробництва. На рубежі XIX і XX ст. у Вінниці існувало 8 заводів, що виробляли керамічну цеглу. Втім її якість була не достатньо високою для використання при облицюванні зовнішніх стін та на будівництві, де існувала потреба в цеглі високої міцності [3, с. 39]. Як наслідок, створення у Вінниці заводу з виробництва силікатної цегли, було перспективною справою. Таке підприємство почало свою діяльність у 1899 р. в районі Замостя [7]. Це був перший завод з виробництва силікатної цегли та черепиці в Російській імперії, як стверджує інженер Логачевський [4, с. 439]. У 1902 р. у країні нараховувалось уже сім таких заводів: два – в Москві, по

одному в Самарі, Катеринославі, Бердичеві, Вінниці і Києві. В Києві було створено три подібних підприємства, але два з них майже одразу припинили роботу у зв'язку з суттєвим здешевленням керамічної цегли [3, с. 10]. Ще однією причиною невдалого запровадження силікатного виробництва на Київщині, було, виготовлення місцевої високоякісної керамічної цегли з синьої глини [8, с. 52]. У випаленому стані така цегла мала характерний жовтуватий колір і могла використовуватись як облицювальний матеріал. У Вінниці ситуація була принципово відмінною. Підприємство з виробництва силікатної цегли, виявилось досить прибутковим. У 1902 р. завод продав усі минулорічні запаси цегли, навіть зважаючи на суттєву різницю в ціні, коли керамічна цегла коштувала 9 рублів за 1000 шт., а біла силікатна цегла – 16 рублів за 1000 шт. [3, с. 39].

Істотну роль у справі налагодження виробництва силікатної цегли у Вінниці відіграв “фактор особистості”. Тобто фактор наявності фахівця, що активно пропагував новий будівельний матеріал. Для Вінниці такою особистістю був архітектор В.В.Краусс. Саме він у 1899 р. займався організацією Вінницького силікатного заводу на Замості. Також В.В.Краусс працював над подоланням важливої причини повільного розвитку силікатного виробництва в Російській імперії – відсутністю спеціалізованої літератури. У 1901 р. він випустив книгу “Производство силикатного кирпича и черепицы с применением аппарата Егера для гашения извести в порошок”, а у 1902 р. вийшло більш повне видання “Кирпич XX-го столетия: Полное руководство по сооружению силикатных заводов и для производства изделий”.

Створений у 1899 р. Вінницький силікатний завод належав акціонерному товариству Абази Костянтина Володимировича і К^о [9]. Устаткування заводу складалося з одного ручного пресу, мішалки, пропарного котла, п'яти станків для виготовлення черепиці, семи вагонеток і рейкових шляхів, трансмісії та комунікації, пристрою для просушування черепиці. Організація заводу з такими потужностями потребувала капіталовкладення в розмірі 15 000 руб. Завод В.В.Краусса виготовляв 2000 цеглин, 1000 черепиць і 300 тротуарних плит в день. Ми уже згадували, що вартість білої силікатної цегли становила 16 руб. за 1000 шт. (при собівартості в 9 руб. 30 коп. [3, с. 46]), вартість фарбованої цеглини становила 22 руб., фасонної – 30 руб; вартість білої черепиці становила 45 руб. за 1000 шт., фарбованої – 50 руб. Згідно з підрахунками В.В.Крауса денні витрати заводу на виробництво складали 45 руб. [3, с. 44]. Тобто їх можна було покрити за рахунок виготовлення самої лише черепиці, виготовлення ж цегли та плитки становило чистий прибуток [3, с. 39].

Слід відзначити також, досить широку географію використання вінницької силікатної цегли. Звичайна цегла, будучи досить громіздкою, рідко транспортувалась на далекі відстані. Однак силікатні вироби вінницького заводу користувались значним попитом. Зокрема, їх закуповували для цукрових заводів в Уладівці Калинівського і Красносілці Бершадського районів, а також поміщики, чії маєтки часто розташовувались на значній відстані від Вінниці [4, с. 439]. Наприклад, маєтки Ледоховського знаходились в с. Ксьондзівка [11,

с. 610] (сучасний Подільський район Одеської області), а Завойка – с. Токарівка [11, с. 669] (сучасний Кривоозерський район Миколаївської області). Імовірно, силікатна цегла, яку часом можна побачити в оформленні будівель початку ХХ ст. в містах Вінницької області (м.Бар, м.Могилів-Подільський та ін.) також походить з вінницького силікатного заводу. Цікаво, що силікатні плити виготовлені на заводі, використовували для мощення тротуарів, а силікатною черепицею крили дахи навіть селяни (с.Красне, Калинівка, Могилівка, П'ятни-чани, Василівка та ін.) [4, с. 439].

На 1912 р. власниками Вінницького силікатного заводу були Ісаак Мар'яновський та Арон Фейгенбаум. На підприємстві працювало 27 чоловік, а річне виробництво становило 16 920 руб. [10]. У 1913 р. річне виробництво заводу складало уже 20 000 руб. [7].

Очевидно, що припинення функціонування Вінницького силікатного заводу пов'язане з початком Першої світової війни, розвалом Російської імперії та наступною політичною нестабільністю. В архівних документах 1920–30-х років про його існування вже не згадується. В “Архітектурній історії Вінниці” О.Бирулі, яка вийшла у 1930 р., вказується, що на початку ХХ ст. силікатну цеглу до Вінниці привозили з Волині [1, с. 57]. Зважаючи на викладену вище інформацію, ця теза виглядає малоімовірною, однак вона може свідчити, що на час написання книги виробництво силікатної цегли у Вінниці було уже справою далекого минулого.

Таким чином, бачимо, що виробництво силікатної цегли, майже одразу після своєї появи, активно запроваджувалось у більшості країн Європи. В Російській імперії цей процес проходив уповільнено у зв'язку з низкою причин: відсутністю власного виробництва необхідного устаткування, браком фахівців та спеціалізованої літератури. Тим не менш у Вінниці на початку ХХ ст. виробництво та використання силікатної цегли було досить масштабним. Цьому сприяли три основні взаємопов'язані фактори: прагнення городян наслідувати європейську моду, активне будівництво споруд в стилі модерн; недостатня якість місцевої керамічної цегли; енергійна діяльність архітектора В.В.Краусса, який організував у Вінниці перший в Російській імперії завод з виробництва силікатної цегли і черепиці, та підготував видання, що містили всю необхідну інформацію та підрахунки для створення подібних підприємств.

Список використаних джерел і літератури

1. Бируля, О. Архитектурная история Винницы / О. Бируля. – Винница: Держ. друкарня ім. Леніна, 1930. – 68 с.
2. Грабовська, О. В. Вплив містобудівної практики на розвиток цегельної галузі Вінниці в другій половині ХІХ – початку ХХ ст. / О. В. Грабовська // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – Вип. 24. – Вінниця, 2016. – С. 154-159.
3. Краусс, В. В. Кирпич XX-го столетия: полное руководство по сооружению силикатных заводов и для производства изделий. – Винница, 1902. – 60 с.
4. Логачевский. Кирпич XX столетия / Логачевский // Зодчий. – 1902. – № 38. – С. 438-439.

5. Autoclaved Building Material [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.sgtek.ch/rkuendig/dokumente/FS10_Autoclaved_Building_Material.pdf – Last updated: 10-Aug-2016.

6. Бондарь, В. В. История архитектуры градостроительства и дизайна. Курс лекций / В. В. Бондарь, В. П. Казачинский, Ю. В. Алексеев. – М., 2008. – 448 с.

7. Фабрично-заводские предприятия Российской империи (исключая Финляндию) / сост. руководством ред. ком. из членов Совета съездов представителей промышленности и торговли; ред. Ф. А. Шобер. – Пг, 1914 г. – 1612 с.

8. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Вольнской губерниям / Юго-Западный отдел Российской Экспортной Палаты. – К., 1913 г. – 1117 с.

9. Список фабрик и заводов Европейской России / Министерство финансов. – СПб; Типография В. Киршбаума, 1903. – 838 с.

10. Список фабрик и заводов Российской Империи / Министерства Торговли и Промышленности. – СПб; Типография В. Киршбаума, 1912. – 721 с.

11. Гульдман, В. К. Поместное землевладение в Подольской губернии: настольно-справочная книжка для землевладельцев и арендаторов / В. К. Гульдман. – 2-е изд., испр. и доп. – Каменец-Подольский, 1903. – 807 с.

Olga Grabovska

The culture of of usage of lime-sand brick in Vinnitsa architecture of an early twentieth century

This article discusses examples of the use of lime-sand brick in Vinnitsa architecture of early twentieth century. The author argues that the widespread use of this building material in the design of the houses was specific local cultural phenomenon of this period. Three factors that contributed to the formation of this phenomenon are determined. The first such factor was the influence of European architectural fashion of the time, namely the dissemination of architectural Art Nouveau, which provided for, on the one hand – the use of innovative building materials, on the other hand – tended to pale colors; that was excellent provided through the use of silica brick. The second factor is the particularities of the local production of building materials (poor quality of ceramic bricks, which are produced in Vinnitsa for cladding the external walls). The third factor – the “personality factor”, namely, the energetic activity of the architect V.Krauss, who promoted the production and use of new building materials. Also the history of the production base of silicate building materials in Vinnitsa in the early twentieth century is examined in the article. It is noted that the plant created in Vinnitsa was the first such company in the Russian Empire. The paper analyzes production capacity of the plant, the scale of production and prices for its products. It also defines a wide geography of demand for building materials, produced by the Vinnitsa silicate factory. The article points to their popularity not only among the landowners, businessmen and wealthy citizens, but also among the peasants. The author draws attention to the commercial success of the production of silicate building materials in Vinnitsa, in the context of similar

European practice of the late XIX – early XX century. The article highlights the main reasons for the slow spread of new building material in the Russian Empire: the lack of domestic production of the necessary equipment, specialists and specialist literature.

Key words: *silicate brick, construction materials, architecture, Art Nouveau, V.Krauss, Vinnitsa.*

О.В.Грабовская

Культура использования силикатного кирпича в архитектуре Винницы начала XX века.

В статье рассматриваются примеры использования силикатного кирпича в архитектуре г. Винницы начала XX века. Автор доказывает, что широкое использование этого строительного материала в оформлении домов было специфическим местным культурным явлением указанного периода. Так же определяются три фактора, которые способствовали формированию этого явления. Первым таким фактором было влияние европейской архитектурной моды того времени, а именно: распространение архитектурного стиля модерн, который предусматривал, с одной стороны – использование новаторских строительных материалов, с другой – стремился к бледной цветовой гамме, что прекрасно обеспечивалось посредством использования силикатного кирпича. Второй фактор – особенности местного производства строительных материалов (неудовлетворительное для потребностей облицовки внешних стен качество производимого в Виннице керамического кирпича). Третий фактор – “фактор личности”, а именно, энергичная деятельность архитектора В.В.Краусса, который активно пропагандировал производство и использование нового строительного материала. Так же в статье исследуется история основания производства силикатных строительных материалов в Виннице в начале XX века. Отмечается, что созданный в Виннице завод был первым подобным предприятием в Российской империи. Осуществляется анализ производственных мощностей завода, масштабов производства и цен на его продукцию. Определяется широкая география спроса на строительные материалы, производимые Винницким силикатным заводом. Указывается на их популярность не только среди помещиков, предпринимателей и зажиточных горожан, но и среди крестьян. Автор обращает внимание на коммерческий успех производства силикатных строительных материалов в Виннице, в контексте аналогичной европейской практики конца XIX – начала XX ст. Выделяет основные причины медленного распространения нового строительного материала в пределах Российской империи: в первую очередь отсутствие собственного производства необходимого оборудования, недостаток специалистов и специализированной литературы.

Ключевые слова: *силикатный кирпич, строительные материалы, архитектура, модерн, В.В.Краусс, Винница.*